

„ Не намагаюсь проникнути в глибини Твої, непосильні для мого розуміння, але бажаю хоча б частково зрозуміти істину Твою, в яку вірять і яку любить моє серце. Не шукаю розуміння, щоб повірити, але вірую, щоб зрозуміти.”

Ансельм Кентерберійський

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Мета даної теми полягає у розкритті особливостей проблематики середньовічної філософії, її місця у розвитку європейської філософії. Ключові терміни: *теоцентризм, теологія, номіналізм, реалізм, догмат, креаціонізм.*

Тема розкривається через наступні питання:

1. Умови формування середньовічної філософії та її характерні риси.
2. Вихідні ідеї патристики.
3. Схоластика як провідний напрямок середньовічного філософствування:

Умови формування середньовічної філософії та її характерні риси.

Пристаюючи до вивчення *першого* питання, студенти повинні звернути увагу на зміни, які відбулись у суспільному світогляді при переході від Античності до Середньовіччя, засадничі риси середньовічної філософії.

В історичній періодизації Середньовіччя охоплює час від падіння Римської імперії в V ст. н.е. до XIV ст. Це період феодалізму з чітко ієрархізованим суспільством, повним домінуванням у духовному житті монотеїстичної релігії – християнства. Але середньовічна філософія, з притаманним тільки їй способом філософствування, заснованого на релігійній вірі в єдиного Бога, починає розвиватися з перших століть виникнення християнства. Тому історія середньовічної філософії охоплює період від I-II ст. до XIV-XV ст. н.е. і в ній виділяються два основні етапи:

- патристика II-УІІІст.;
- схоластика IX -XV ст.

При переході до Середньовіччя в суспільному світогляді Європи відбулися радикальні зміни, пов'язані з тим, що тепер інтелектуальні зусилля спрямувалися не на пізнання зовнішнього світу, а на засвоєння внутрішнього, духовного. У центрі всіх людських зусиль християнство поставило проблеми спасіння душі та духовного самовдосконалення. Відбулася теологізація всіх форм суспільної свідомості. Середньовічна філософія розвивалася на основі християнського світогляду, в тісному зв'язку з релігійною ідеологією. Провідна, засаднича її риса – *теоцентризм*, тобто зосередженість на вірі в Бога, яка визначала і специфіку філософських проблем, і спосіб їх вирішення.

Християнство – релігія Одкровення. Сутність її виявляється в тому, що вища істина дана людям Богом у Святому Письмі. Середньовічна філософія є *екзегетична*. Її призначення – розкрити, розшифрувати істину, скриту в святих письменах Біблії. Тому для підтвердження, доказу своїх міркувань філософ постійно звертається до біблійних текстів. А об'єктом філософського осмислення є, перш за все, зміст, закладений Богом у Святому Письмі, правильне розуміння якого є умовою спасіння душі. Екзегетичність середньовічної філософії створила умови для розвитку семантичного, етимологічного аналізу ("Етимології" Ісидора Севільського), концептуального аналізу, спрямованого на розкриття внутрішнього сенсу тексту. Вища ступінь екзегези, спекулятивна, прагнула дати відповідь на питання – які філософські положення, які наслідки витікають з даної тези, фрагменту тексту, що аналізується філософом.

З екзегетичністю поєднувалися такі риси, як *традиціоналізм*, *повчальність*. Філософ стурбований не лише виявленням духовних істин через осмислення і тлумачення біблійних текстів, а й передачею цього розуміння іншим людям, для поглиблення їх віри та спасіння душі, кращого розуміння релігійних догматів. Середньовічна філософія приділяла велику увагу приділяла проблемам форми викладу, дидактиці. Це стимулювало інтерес до проблем логіки, теорії пізнання.

Характерними рисами середньовічної філософії Європи є *психологічна самозаглибленість*, *рефлексивність*, самоаналіз; переконаність у реальному

існуванні створеного Богом раціонального світу, доступного для людського пізнання. Незбагненим є лише Бог. Але частина середньовічних мислителів стояла на позиціях *катафатичних*, тобто була переконана, що існує можливість пізнання Бога за результатами його втручання у справи світу. Середньовічна філософія розвивається, функціонує як *теологія*, ("вчення про Бога"). Провідними її принципами є:

- ідея творіння світу Богом – *креаціонізм*, яка виступає як основа онтології;
- ідея Одкровення – на ній базується вчення про пізнання;
- вчення про Ісуса Христа як боголюдину – вона виступає як основа антропології;
- ідея провіденціалізму, тобто залежності буття світу, історії людства, людини від волі Божої.

Вихідні ідеї патристики.

Розглядаючи *друге* питання, студентам треба звернути увагу на провідні проблеми патристики: спосіб осмислення головних проблем філософії – буття світу і буття людини. *Патристика* (від латинського *pater* – батько) - це перший етап розвитку середньовічної філософії, час формування філософської християнської думки, її основних принципів, проблематики, категоріального апарату. Головні проблеми: монотеїзм, троїчність Бога, вчення про Христа як Боголюдину, *креаціонізм*, *есхатологія*.

Юстин, Климент Олександрійський, Тертуліан та ін. головним завданням вважали обґрунтування істинності, досконалості християнського віровчення та світогляду філософськими засобами, вирішення проблеми включення філософії в християнську духовну культуру.

Взаємовідносини християнства з філософією на початку його історії були складними. Апостол Павло, інші діячі раннього християнства різко негативно ставилися до античної філософії. "Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота." (І Послання коринфянам, 3, 19) - писав Апостол Павло. Таке негативне ставлення до філософії як несумісної з християнством відбилось, зокрема, у працях

Тертуліана, якому належить відоме твердження "Вірую, бо це є абсурдним." Якщо щось, писав Тертуліан, у Святому Письмі перевищує наше розуміння, здається абсурдним, то це вказівка на те, що власне в цьому прихована глибока таємниця, яка доступна лише вірі, а не розуму.

Навернення до християнства освічених верств римського суспільства, необхідність захисту християнського віровчення у полеміці з язичницькими філософами поступово змінювало ставлення церкви до філософії. В IV ст. християнство стало панівною релігією Римської імперії. В такій якості вона вимагала філософського обґрунтування, тлумачення догматів, закріплення їх у свідомості віруючих, приведення християнства у відповідність до права, політики. Різде заперечення філософії змінилось її визнанням. Отці церкви приходять до думки, що філософія вказує шлях до істини, але відносної, бо справжня істина – лише в Богоодкровенні.

Найвидатнішим представником класичної патристики був Аврелій Августин (354-430). Вихідним положенням його філософії є креаціонізм, тобто вчення про створення світу Богом з нічого. І на цьому положенні філософ вибудовує онтологію, гносеологію, антропологію, соціальну філософію, етику . естетику – всі складові цілісної філософської системи.

Августин розумів буття як ознаку існування, і, навпаки – функція існування є ознакою буття. Воно ділиться на: нижчу форму – матеріальну; вищу – нематеріальну. Філософ підкреслює, що джерелом і причиною всього буття є буття Бога. Змінність створеного світу означає і створенність часу. Августин запровадив поняття динамічного часу, пояснив його природними, історичними змінами, здійснивши цим значний вклад у вирішення проблеми часу. Онтологія Августина переходить у теологію, філософські розкриваючи і аргументуючи ідею креаціонізму.

Антропологія августинізму є суперечливою. З одного боку, він розглядає людину як творіння Бога за своїм образом і подобою, а з другого – після гріхопадіння образ Божий у людині затьмарився пристрастями, гріхами, сама природа людини стала гріховною, смертною. Людину складають тіло й душа.

Душа є світ, бо створена Богом, а Бог суть істина і освітлює темряву незнання. Істина потенційно закладена в душі і пробуджується світлом віри. Вірую, щоб розуміти – головний принцип Августина. Досягти спасіння людина може лише при умові підкорення тіла розумній душі, освітленій світлом Божественної істини. Але гріховність людини робить неможливим досягнення спасіння без допомоги Бога. Концепція передвизначення людини до спасіння протирічлива у Августина. З одного боку, спасіння людини повністю залежить від волі Бога, а , з другої – людина має свободу волі.

В праці "Про град Божій" Августин протиставляє град земний, земні царства, граду Божому, тобто небесному царству, розгортає концепцію всесвітньо-історичного процесу як поля здійснення божественного плану спасіння людства. Громадян земного граду породжує природа, небесного – благодать. Історію людства складає їх боротьба. На землі видимим втіленням Граду Божого є церква. Тому філософ стояв на позиціях підкорення світської влади духовній, апелюючи до того, що земні царства охоплені матеріальними прагненнями, а вище завдання - провадити людей до спасіння – розуміє і може реалізувати лише церква

Вчення Августина визначило наступний розвиток середньовічної філософії Європи, було першою християнською філософською системою.

В цілому патристика створила засади християнського світогляду, на основі синтезу ідеалістичної античної філософії з християнським віровченням розвинула філософію християнську з притаманним їй способом філософствування, колом проблем. Філософія стала теологією, тобто катафатичною системою доказів буття Бога.

Схоластика як провідний напрямок середньовічного філософствування:

При розгляді *третього* питання студентам потрібно звернути головну увагу на провідні філософські проблеми цього періоду – співвідношення віри й знання; природу загальних понять – *універсальій*, їх значення для подальшого розвитку філософії.

Схоластика охоплює період з IX ст. по XV ст. Головне завдання схоластики - засобами філософії розкрити істини віри, щоб зробити їх доступнішими для розуміння віруючими; систематизація філософських й теологічних знань. Для неї характерна орієнтація на пізнання Бога за плодами його творіння і результатам його втручання у справи світу. Як інструмент доказів, доведення, обґрунтування церковних догматів використовується логіка.

Основні проблеми схоластики:

- співвідношення знання і віри, філософії та теології;
- природа загальних понять "універсалій";
- співвідношення сутності й існування

Перша проблема отримала в схоластиці три способи вирішення:

1. Знання і віра – антиподи. Віра не потребує знання, тому що вона має основою Божественне Одкровення. Бог є принципово непізнаваним. Такий підхід бере свій початок ще в апологетиці, зокрема, в творах Тертуліана з їх виразно антиінтелектуалістською спрямованістю. В схоластиці на такій точці зору стояв П. Даміані.

2. Знання і віра можуть співіснувати, тому що вони мають різні джерела. Знання базується на розумі, пізнанні світу, а віра – на Одкровенні. Філософські та теологічні істини не можуть суперечити одна одній, тому що мета філософії – істина, а теологія вказує віруючим шлях до спасіння. Розмежування філософії й теології не мало на увазі заперечення релігії, а лише звільнення філософії з-під впливу теології і контролю церкви. Основоположник цього вчення – арабський вчений Ібн-Рушд. У Європі погляди Ібн-Рушда розвивали Дунс Скотт, Вільям Оккам і інші.

3. Знання і віра, філософія й теологія мають скласти гармонійну єдність для розвитку міцної, осмисленої віри, що приведе людей до спасіння, навчить реалізовувати свої задатки, таланти, діяти у світі згідно з волею Бога. Така позиція передбачала, що провідною у тандемі „філософія – теологія” буде теологія, яка пов’язує розум людини з божественними істинами. Найвидатніший представник цієї концепції – Фома Аквінський.

Проблема природи загальних понять – універсалій - вирішувалась в боротьбі двох напрямів – реалізму і номіналізму.

Реалізм - філософське вчення, в якому реальне, правдиве існування мають не мінливі, тимчасові матеріальні речі, а загальні поняття, або універсалії, тому що вони існують до речей як ідеї у вічному Божественному розумі. Тобто єдина, справжня основа буття речей - загальні ідеї Божественного розуму, які існують в речах як їх сутність, а після речей – як абстрактні поняття в людському розумі. Одиничне існує через залучення до виду, а вид – до роду. Реалізм базувався на ідеалістичних ідеях Платона і неоплатоніків, розвивав їх з позицій християнського віровчення. Він відповідав основному принципу схоластики осмислювати і розкривати релігійні догмати засобами людського розуму. Чим загальнішим є поняття, тим реальніше, об'єктивніше його існування як особливої сутності. Самим загальним поняттям є поняття Бога. Представники реалізму – Ансельм Кентерберійський, Альберт Великий. На позиціях поміркованого реалізму стояв Фома Аквінський.

Номіналізм демонстрував протилежний підхід до проблеми універсалій. Загальні поняття розуміли як імена, що визначають реально існуючі одиничні речі, які є творінням Бога. Видатний представник номіналізму Вільям Оккам трактував світ як сукупність одиничних предметів. Універсалії (загальні поняття) існують лише в людській свідомості, пізнанні, як знак, що заміщає предмети, або їх якості, що подібні між собою. Номіналізм орієнтував пізнання на одиничні речі емпіричного світу, й тому згодом цей напрям середньовічної філософії сприяв формуванню дослідницького, емпіричного підходу до пізнання світу Роджера Бекона, а пізніше, у ХУІ ст., став передумовою емпіричної філософії Френсіса Бекона.

В. Оккам ввів формулу, яка мала допомогти звільнитись від словесних псевдоузагальнень: „Сутності не слід примножувати без необхідності. Те, що можна пояснити через посередництво меншого, не слід виражати через посередництво більшого”. Вона носить назву „бритви Оккама”. Цим твердженням В.Оккам переносив проблему істини в гносеологію. На перший

план в системі доказів він ставив докази на основі дослідів, спостережень, фактів, а не систему доказів на основі цитат.

Найвидатніший представник схоластики - Фома Аквінський, який створив цілісну теолого-філософську систему. Основні праці – „Сума філософії” та „Сума теології”. Опрацював філософію Аристотеля в християнському дусі, й на її основі побудував цілісну філософську систему, що підсумувала досягнення середньовічної філософії і теології.

Одним з важливих аспектів його вчення є ідея гармонії віри і розуму. За методом досягнення істин наука і релігія повністю відрізняються одна від одної. Наука, представлена філософією, виводить істини, спираючись на розум, досвід, в той час як релігія черпає їх в Святому Письмі. Якщо істини філософсько - наукові суперечать вірі, то останнє слово має належати вірі, як морально вищій і більш значимій для людини. Вищій, перш за все, за джерелом своїх істин. Філософія на рівні вищих істин має визнавати вищість віри.

В онтології Фома виділяє категорію „причини”. Бог „у кожній речі діє у відповідності з її особливістю” /”Сума теології” I ,83 , 1 ,3,/ як першопричина, що приводить в дію всі причини. Бог є „чистим існуванням”, а все, що походить від Бога як першопричини, створене ним, а все створене визначене, детерміноване в своєму існуванні своїм змістом. Все складається з сутності і існування, причиною існування всього у світі є Абсолют, Бог. Загальне існує трояко: 1) "до" речей - як ідеальні архетипи божественного розуму; 2) в самих речах – загальне є сутність одиничного; 3) після речей – у розумі, який абстрагує загальне від окремих речей і фіксує його в понятті.

Фома висуває 5 філософських доказів існування Бога:

1. В світі все перебуває в русі, першопричиною якого є Бог.
2. Першопричиною руху є одночасно і першопричиною всього. Першопричина всього – Бог.
3. Все у світі є випадковим, крім Бога. Бог забезпечує необхідність випадковостей.
4. Світ складається з більш чи менш досконалих речей. Ступінь досконалості задається абсолютною досконалістю, якою є Бог.

5. Все в світі є доцільним. Цю доцільність завдає Бог.

У розумінні людини Фома Аквінський звертає особливу увагу на проблему безсмертя душі. Людина постає як єдність душі і тіла. Душа організує матерію так, щоб та була людським тілом і людина складає повну субстанцію в їх єдності. Тіло є не в'язницею душі, а її необхідним доповненням. Земне життя неможливе без задоволення тілесних потреб і певних пристрастей. Людина має певну свободу волі, що передбачає відповідальність за вчинки. Метою пізнання є не просто істина, а істина, яка веде людину до вищого щастя.

У своєму вченні Фома Аквінський систематизував і узагальнив досягнення середньовічної філософії, намагався досягти гармонії віри й знання, окреслити гідність людини як активної одухотвореної пізнаючої істоти. З XIV ст. і до нашого часу його вчення є провідним філософським напрямом у католицькій релігійній філософії. В XX ст. його погляди були розвинені представниками неотомізму.

Основні терміни.

Догмат – положення, яке не підлягає критиці і є обов'язковим для всіх віруючих.

Екзегетика (від лат. exegesis – тлумачення) - мистецтво пояснення, розкриття змісту текстів.

Номіналізм (від. лат. nomen – ім'я, назва) - один з напрямів середньовічної філософії, згідно з яким загальні поняття, створені нашою свідомістю, є лише іменами для позначення одиничних речей.

Одкровення – базове поняття середньовічної філософії. Передача Богом через Святе Письмо священних істин людям для їх спасіння.

Патристика (від лат. pater – батько) - сукупність філософсько-теологічних течій і напрямів II-III ст. Провідні проблеми: захист християнського віровчення від критики з боку язичеських філософів; проблема використання набутоків античної філософії християнством; систематизація християнського віровчення.

Реалізм – один з напрямів схоластики, протилежний номіналізму. Послідовники реалізму визнавали загальні поняття як першореальність,

первинну по відношенню до одиничних речей. Продовження вчення Платона про співвідношення ідеального і матеріального.

Схоластика (від грецьк. *scholasticos* – шкільний) - середньовічна філософія IX-XV ст. Її представники прагнули раціонально обґрунтувати християнські догмати. Провідні проблеми: співвідношення віри і знання; проблема існування універсалій; сутності і існування та ін.

Теологія (від грецьк. *teos* - Бог, *logos* – вчення, разом - вчення про Бога)/– система обґрунтування філософськими засобами віровчення, комплекс доведення істинності догматів; розробка релігійної етики. Теологія базується на вірі в Бога, що створив світ і керує ним.

Універсалії – в середньовічній філософії загальні поняття.

Провіденціалізм (від лат. *providential* – провидіння) - концепція середньовічної філософії, згідно з якою рушійною силою історії людства є провидіння, промисел Божий, який визначає напрямок, мету розвитку людського суспільства. Основа соціальної філософії Августина, Фоми Аквінського

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Які ідеї античної філософії були розвинені філософією Середньовіччя?
2. Проаналізуйте цитату і поясніть, які риси людини Августи визначає як сутнісні:

” Ця людина – митець всім зобов’язана Тобі: Ти створив її тіло так, що воно за посередництвом різних членів здійснює різні дії, а щоб ті члени були здатні до діяльності, Ти вдихнув в тілесний склад її душу живу, яка рухає і керує ними; Ти доставив їй і матеріал для художніх робіт; Ти дарував їй і здатність розуму, щоб осягати таємниці мистецтва і наперед охоплювати думкою те, що вона збирається виробити...”

Августин Аврелій. Сповідь

/ Мир філософії.-Ч.2- М.: Политиздат, 1991.-С.193/

3. Розкрийте особливості середньовічної філософії на прикладі вчення Августина Аврелія.
4. В чому криється сутність полеміки реалістів і номіналістів?

5. Прочитайте уривок, що подано нижче і поясніть, як Фома Аквінський трактує співвідношення віри і знання:

„Отже, для того, щоб люди досягли спасіння і з більшим успіхом і з більшою впевненістю, необхідно було, щоб ті істини, що відносяться до Бога, Богом і були б викладені в Одкровенні.

Отже, було необхідно, щоб філософські дисципліни, які отримують своє знання від розуму, були доповнені наукою, священною і заснованою на Одкровенні”

Фома Аквінський. Сума теології.

/ Мир философии.-Ч.2- М.: Политиздат,1991.-С.484-485./

6. Як Ви розумієте принцип „бритви Оккама”? В чому полягає її значення для розвитку наукового пізнання?

7. Спираючись на увесь зміст теми, виділіть характерні риси релігійної філософії.

ЛІТЕРАТУРА.

ВВЕДЕНИЕ в философию. Учебник для вузов. В 2-х ч.\ Фролов И.Т. , Араб-Оглы Э.А., Арефьева Г.С. и др. -М.: Политиздат, 1989.- Ч.1- С. 155-134.

ВВЕДЕНИЕ в философию. Учебник для вузов.\Авт. кол. Фролов И.Т. и др.-М.: Республика,2004.- С.58-71..

ИСТОРИЯ философии в кратком изложении. –М.: Мысль, 1991.- С.196-240.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ: Підручник /Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. - К.: Либідь, 2001. – С.51-74.

КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. – С.52-66

КРЕМЕНЬ В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. – К.6 Книга,2005.- С. 126-145.

ПЕТРУШЕНКО В.Л. Філософія.-К.: Каравела, 2001.- С.73-91.

ФИЛОСОФСКИЙ энциклопедический словарь. – М., 1994 /см. статьи «патристика», «схоластика», «Августин Аврелий», «Тома Аквинский», «номинализм», «реализм», «теология», «богословие».

ФІЛОСОФІЯ. Підручник. За ред. Надольного І.Ф. -К.: Вікар, 2001. - С. 39-41.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 56-75.

Додаткова:

ГУРЕВИЧ П.С. Основы философии: Учебник. – М.: Гардарики, 2000. – С. 93-103.

МАЙОРОВ Г.Р. Формирование средневековой философии. – М.: Мысль, 1979.

РЕАЛЕ ДЖ. АНТИСЕРИ Д. История западной философии. От истоков до наших дней в 4-х т. – СПб.: Петрополис, 1997. – Т.2.- С. 3-207.

ТАТАРКЕВИЧ В. Історія філософії. - Л.: Свічадо, 1999- Т.1. С.211-385.

ЧАНЫШЕВ А.И. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.,1991.- С. 417-509.

ШАПОВАЛОВ В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 128-164.

Першоджерела:

АНТОЛОГИЯ мировой философии. В 4-х томах. Т.1, ч. 2. – М.: Мысль, 1969. – С. 584-587; 850-853; 872-874.

МИР философии. Книга для чтения. В 2-х частях. – М., 1991. -Ч.1.- С. 15; 193-195; 483; 612.